

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗ

ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΜΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Πρωτοπρεσβύτερος ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΤΖΕΡΠΙΟΣ

1. Από την πρώτη στιγμή της ανάρρησής του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Αποστολικής Εκκλησίας των Αθηνών ο Μακαριώτατος Αρχιεπίσκοπος και Πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου κύριος Χριστόδουλος, με μία σειρά ενεργειών του, έθεσε επισήμως τό θέμα της λειτουργικής ανανέωσης στο χώρο της Έλλαδικής Εκκλησίας. Ιδιαίτερα η έκδοση της υπ' αριθμ. 9/2292/16-10-1998 Αρχιεπισκοπικής Έγκυκλίου Περί Λειτουργικής Ανανέωσης και η συγκρότηση της Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής Λειτουργικής Αναγεννήσεως 1 θά πρέπει να χαιρετισθούν ως ιστορικές πρωτοβουλίες, που άνοιξαν τό δρόμο για μία συντονισμένη και σε βάθος μελέτη όλων των λειτουργικών προβλημάτων που απασχολούν την Εκκλησία μας σήμερα. Στο ίδιο πλαίσιο θά πρέπει να ένταχθει και η μέ ευθύνη της Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής Λειτουργικής Αναγεννήσεως σύγκληση του Βου Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων (Βόλος 22-25/10/2000), που είχε ως γενικό θέμα προβληματισμού Τό αίτημα της λειτουργικής ανανέωσης στην Όρθόδοξη Εκκλησία σήμερα.

Οί ποικίλες αντιδράσεις, τίς όποιες προκάλεσε, όπως ήταν αναμενόμενο, όλη αυτή η πρωτοβουλία κατέστησαν έμφανη τή δυσκολία μιās ακριβοϋς θεολογικής όριοθετήσεως του όρου Λειτουργική ανανέωση και όσων αυτή έπάγεται για τή λειτουργική ζωή της Εκκλησίας σήμερα. Διότι παρά τήν άποδοχή τήν όποία γνωρίζει γενικά η πρωτοβουλία αυτή δέν άπολείουν και οί φωνές της άρνητικής κριτικής. Έτσι από διάφορες κατευθύνσεις έπισημαίνεται κυρίως ότι η άρξάμενη αυτή διαδικασία άποτελεί μία επικίνδυνη για τήν Όρθόδοξη Εκκλησία άπομίμηση της λεγόμενης λειτουργικής κινήσεως, που παρατηρήθηκε τά τελευταία χρόνια στο χώρο της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας 2. Στην ένσταση αυτή εύκολα μπορεί να άντιταχθει η ιστορική διαπίστωση ότι "η Όρθόδοξη Εκκλησία ζούσε από αιώνων τήν άγωνία της ανανέωσης της λατρείας της, πολύ πριν γίνουν στή Δύση συνειδητά τά προβλήματα και τά αίτήματα προσαρμογής και έκσυγχρονισμού, που έθεσε η λειτουργική κίνηση του αιώνα μας και που άπετέλεσαν άντικείμενα μελέτης και πρωτοβουλιών ανανέωσης που απασχόλησαν τήν Βατικάνεια Σύνοδο" 3. Όπως δέ όμολογούν οί ίδιοι οί πρωτοπόροι της κινήσεως αυτής η Δύση ήταν εκείνη που μαθήτευσε στο σχολείο της Όρθόδοξης Ανατολής 4 για να έπανέυρει άπλᾶ και αυτονόητα για τους Όρθοδόξους πράγματα, όπως η λειτουργική χρήση των έθνικων γλωσσών, η ενεργός συμμετοχή του λαού κατά τήν τέλεση της Θείας Λατρείας, η έκκλησιολογική θεώρηση των ιερών μυστηρίων κ.λπ 5 . Γι' αυτό και είχε δίκαιο ό άείμνηστος π. Αλέξανδρος Σμέμμαν όταν έγραφε ότι η μέ έπιτυχία έπιχειρηθείσα αυτή λειτουργική μεταρρύθμιση άπετέλεσε ουσιαστικά μία όρθόδοξη κίνηση σε ένα μη όρθόδοξο χώρο 6 .

Παρά ταυτα είναι γεγονός άναντίλεκτο ότι μία λειτουργική μεταρρύθμιση του τύπου και εύρου που έπιχείρησε η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία είναι άδύνατη, άνωφελής και επικίνδυνη για τήν Όρθόδοξη Ανατολή. Όπως εύστοχα παρατηρήθηκε "άσυνήθιστες ριζικές προτάσεις διατυπούμενες από άνήσυχους θεολόγους, που άγνοούν τήν έσωτερική συνέχεια και άδιάσπαστη ένότητα μεταξύ της μυστικής κεφαλής - του Χριστού και του σώματός του θά άποτελοϋσαν βαρύτατο ψυχολογικό λάθος, που για τήν έκκλησιαστική πραγματικότητα θά σήμαινε κάτι χειρότερο : είσαγωγή αίρεσης που όδηγει στο σχίσμα. Οί άλλαγές είναι η πιό ευαίσθητη έπιχείρηση στο χώρο της Λατρείας" 7 . Διότι η Θεία Λατρεία άποτελεί κατά τήν όρθόδοξη άντίληψη "συλλογικό και άνώνυμο έργο σύνολης της Όρθόδοξης Εκκλησίας... έκφραση και βίωση της πίστεως και του δόγματος ...όπως και της ένότητος του σώματος της μιās Εκκλησίας... Γι' αυτό και δέν είναι εύκολο να διακρίνουμε μεταξύ της έσώτερης ουσίας και της έξωτερικής μορφής της Θείας Λατρείας, διότι η μία έκφράζεται μέ τήν άλλη και οί δύο μαζί έχουν διαποτίσει βαθιά τίς καρδιές, τίς συνειδήσεις και τή θρησκευτική ζωή των πιστών... Τελούμενη διαμέσου των αιώνων και μεταδιδόμενη μέ πιστότητα από γενεά σε γενεά η Θεία Λατρεία έχει καθαγιασθει τόσο, ώστε να τιμάται όπως η ίδια η θρησκεία» 8 .

Όστόσο η διαυγής αυτή όρθόδοξη περί Θείας Λατρείας άντίληψη δέν θά πρέπει να μάς όδηγήσει στο άντίθετο άκρο, σ' έναν, δηλαδή, αυτάρεσκο έξωραϊσμό των λειτουργικών μας πραγμάτων, έθελουφλώντας μπροστά στα προβλήματα που οί αιώνες έχουν έπισωρεύσει στο χώρο της Λατρείας και της δικής μας Εκκλησίας. Μία τέτοια άντίληψη είναι έξίσου επικίνδυνη 9, διότι έρχεται σε πλήρη άντίθεση μέ τήν έγγενή και ιστορικά έπιμαρτυρούμενη ιδιότητα της Θείας Λατρείας να έξελίσσεται άέναα και να προσαρμόζεται

φιλόανθρωπα πρὸς τίς συνθήκες τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων κάθε ἐποχῆς. Ἡ Θεία Λατρεία εἶναι δῶρο τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας του. Ἐπειδὴ δὲ φέρει ἀπὸ τὴ φύση τῆς τῆ σφραγίδα τῆς ἱστορίας γι' αὐτὸ καὶ ὀρισμένα ἐξωτερικὰ τῆς στοιχεῖα παλαιοῦνται ὅπως τὰ ἐνδύματα καὶ ἔχουν ἀνάγκη ἀνανέωσης 10. Ὁ ἴδιος ὁ Κύριος χαρακτηρίζει τὸ εὐαγγελικὸ κήρυγμα οἶνον νέον. Γι' αὐτὸ καὶ οὐδεὶς ἐπιβάλλει ἐπίβλημα ράκους ἀγνάφου ἐπὶ ἱματίῳ παλαιῷ· αἶρει γὰρ τὸ πλήρωμα αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ἱματίου καὶ χειρὸν σχῆμα γίνεται· οὐδὲ βάλλουσιν οἶνον νέον εἰς ἀσκούς παλαιούς· εἰ δὲ μήγε, ρήγνυνται οἱ ἀσκοί, καὶ ὁ οἶνος ἐκχεῖται, καὶ οἱ ἀσκοὶ ἀπολοῦνται· ἀλλὰ βάλλουσιν οἶνον νέον εἰς ἀσκούς καινοὺς, καὶ ἀμφοτέροι συντηροῦνται (Ματθ. 9,17).

2. Ἡ μορφή τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας λατρείας, ὅπως τὴν γνωρίζουμε σήμερα, ἀποτελεῖ τὴν τελευταία φάση μιᾶς μακροχρόνιας ἐξελικτικῆς διαδικασίας, ἡ ὁποία σταθεροποιεῖται κατὰ τὸν 15ο αἰ., γεγονός πού συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴν ἔναρξη τῆς σκοτεινῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας γιὰ ὅλους τοὺς ὀρθόδοξους λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς. Ἡ ὑπὸ τὸν ἀλλόθρησκο δὲ δυνάστη αἰχμαλωσία τῆς βασιλίδας τῶν πόλεων ἐστέρησε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ τὴ δυνατότητα νὰ παρεμβαίνει δημιουργικὰ στὴ διοργάνωση τῆς λειτουργικῆς καὶ γενικὰ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν λαῶν αὐτῶν πού ἦσαν ὑπὸ τὴν πνευματικὴ τῆς δικαιοδοσίας. Ἡ δυσχερὴς αὐτὴ ἱστορικὴ συγκυρία σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ ἄλλους παράγοντες πού λειτούργησαν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἐπηρέασαν καθοριστικὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξη τῆς Θείας Λατρείας μέχρι τίς ἡμέρες μας. Ἔτσι ἡ ὀργάνωση γιὰ περισσότερο ἀπὸ τετρακόσια χρόνια ὄχι μόνον τῆς θρησκευτικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν ὑποδούλων γύρω ἀπὸ τὰ μοναστήρια εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὀριστικὴ ἐπιβολὴ τοῦ μοναχικοῦ Τυπικοῦ σὲ βάρος τοῦ Ἀσματικοῦ 11. Τὰ δεδομένα δὲ τοῦ μοναχικοῦ βίου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προσαρμογὴ τῆς Θείας Λατρείας στοὺς ρυθμοὺς τῆς ζωῆς τῶν ἀγροτικῶν κοινωνιῶν 12 προσδιόρισαν σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ τὴ μορφή καὶ τοὺς ὅρους γενικὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας λατρείας, ὅπως τὴν γνωρίζουμε ὡς σήμερα. Ἀκόμη ἡ κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἐφεύρεση τῆς Τυπογραφίας καὶ ἡ οὐσιαστικὰ ἀνεξέλεγκτη ἀπὸ τὴ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας ἔντυπη ἔκδοση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων συνετέλεσε στὴ γενίκευση μιᾶς συγκεκριμένης μορφῆς λατρείας, πού σίγουρα δὲν ἦταν ἡ ἀντιπροσωπευτικώτερη τῆς παράδοσης 13 . Ἀλλὰ καὶ στὴ συνέχεια ἡ μετὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ διοικητικὴ πολυδιάσπαση τοῦ ὀρθοδόξου κόσμου σὲ ἐπιμέρους ἐθνικὲς Ἐκκλησίες καὶ γλωσσικὲς ἐνότητες (ἐλληνόφωνη καὶ σλαβόφωνη ὀρθοδοξία) εὐνόησε τὴν αὐτόνομη πορεία τῶν τοπικῶν αὐτῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἐδυσχέρανε τὴν μεταξύ τους συνεργασία κατὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀναφυομένων λειτουργικῶν προβλημάτων. Στὰ ἀνωτέρω ἐάν προστεθοῦν ἀκόμη τὰ ἐκ τοῦ ἀθεϊστικοῦ κουμμουνισμοῦ δεινὰ, ὅπου αὐτὸς ἐπεκράτησε, καὶ οἱ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν προκύπτουσες γιὰ τίς νεώτερες γενιὲς δυσκολίες κατανόησης τῆς παραδοσιακῆς λειτουργικῆς γλώσσας (κλασσικὰ ἐλληνικά-σλαβονικά), ἔχουμε ἓνα πανόραμα τῆς φύσεως τῶν πολλῶν καὶ συνθέτων λειτουργικῶν προβλημάτων πού ἀντιμετωπίζει ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία μας σήμερα.

Παρά τίς ἐνυπάρχουσες δυσκολίες ἡ ὕπαρξη τῶν προβλημάτων αὐτῶν καὶ ἡ παρατηρούμενη καθόλη αὐτὴ τὴν περίοδο δυσλειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας, πού ἀπὸ τὴ φύση του καλεῖται νὰ εἶναι λειτουργικός (λειτουργία = ἔργο τοῦ λαοῦ), δὲν ἄφησαν ἀδιάφορη τὴν διοικοῦσα καὶ ποιμαίνουσα Ἐκκλησία. Στοιχώντας στὸ παράδειγμα μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν τῶν παλαιότερων γενεῶν, διαπρεπεῖς ἄνδρες τῆς περιόδου αὐτῆς, τοὺς ὁποίους ἀναγνωρίζουμε καὶ τιμοῦμε ὡς πρωτοπόρους τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας 14 , προσπάθησαν μὲ τὸ ἔργο τους νὰ παρέμβουν ἐξισοροποτικὰ μεταξύ τῆς παραδεδομένης ἐκκλησιαστικῆς λατρείας καὶ τῶν πνευματικῶν ἀναγκῶν τῶν νεωτέρων γενεῶν. Ἔτσι τὸ λειτουργικὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Συμεῶν Θεσσαλονίκης, ἰδιαίτερα δὲ τὰ ἐρμηνευτικὰ του ὑπομνήματα στὶς ἱερὲς ἀκολουθίες, πού μεταφράστηκαν ὄχι μόνον στὰ Νέα Ἑλληνικά, ἀλλὰ καὶ στὶς ἐθνικὲς γλώσσες τῶν ἄλλων ὀρθοδόξων λαῶν, ἀπετέλεσαν σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καθόλη τὴν περίοδο αὐτὴ 15. Ἡ λεγόμενη φιλοκαλικὴ ἀναγέννηση (κίνημα τῶν κολουβάδων) εἶχε μεταξύ ἄλλων καὶ βαθύτατους λειτουργικοὺς προβληματισμούς, ὅπως τὴν ἀναβίωση τῆς συχνῆς καὶ ἐμπροϋπόθετης Θείας Κοινωνίας, τὴν ἀνάγκη ἀποκάθαρσης καὶ ὑπομνηματισμοῦ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων 16 κ.ἄ. Τὸ κολοσσαῖο ἐρμηνευτικὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου στὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν παραμένει ὡς σήμερα μοναδικὸ καὶ ἀναντικατάστατο καὶ ἀναμένει τοὺς συνεχιστὲς του 17 . Ἡ πρωτοβουλία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου γιὰ τὴν ἐπιμελημένη ἔκδοση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων 18 καὶ μάλιστα τοῦ Τυπικοῦ κατὰ τὴν Τάξιν τῆς Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας 19 ὄχι μόνον ἐπέβαλε τάξιν ἐπικρατοῦσα κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τελετουργικὴ ἀναρχία 20 , ἀλλὰ καὶ ἄνοιξε τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπίσημη ἐκκλησιαστικὴ υἰοθέτηση ἑνὸς ἐνοριακοῦ Τυπικοῦ, προσαρμοσμένου στὶς ἀνάγκες τῶν κατὰ κόσμον Ἐκκλησιῶν. Ἡ ὑπὸ τῶν διαφόρων ἱεραποστολικῶν ὀργανώσεων συστηματικὴ καλλιέργεια τοῦ λειτουργικοῦ κηρύγματος 21 ἀνέδειξε τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐνεργοῦ καὶ συνειδητῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στὴ Θεία Λατρεία. Ἀπὸ δὲ τὴ συμβολὴ τῆς ἀκαδημαϊκῆς θεολογίας στὴν ἀντιμετώπιση τῶν λειτουργικῶν μας προβλημάτων ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε ἀντιπροσωπευτικὰ τὸ μνημειῶδες ἔργο τοῦ

ἀειμνήστου καθηγητοῦ Π. Τρεμπέλα γιὰ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τῶν Τριῶν Λειτουργιῶν 22 καὶ τοῦ Μικροῦ Εὐχολογίου 23 , πού παραμένει ὡς σήμερα οὐσιαστικά ἀναξιοποίητο.

3. Ἡ προηγηθεῖσα ἱστορικὴ ἀναφορά θεωρούμενη μέσα ἀπὸ τὸν σημερινὸ τρόπο διοργάνωσης καὶ διοίκησης τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, δακτυλοδεικτεῖ τὴν ἐπείγουσα ἀνάγκη εἰδικῆς ἐνασχόλησης τῶν ἐπιμέρους τοπικῶν Ἐκκλησιῶν μὲ τὰ προβλήματα τῆς Θείας Λατρείας καὶ πάντοτε μέσα στό πνεῦμα τῆς διατοπικῆς συνοχῆς τῆς Καθολικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, τῆς διαχρονικῆς συνέχειας τῆς παράδοσός της καὶ τῆς ἐνότητας τοῦ τεράστιου αὐτοῦ πνευματικοῦ χρονο-χώρου 24. Διότι τὰ λειτουργικά προβλήματα καὶ ἡ ἀναγκαιότητα ἀνανέωσης τῆς λειτουργικῆς ζωῆς ἐξαρτῶνται σέ μεγάλο βαθμό "ἀπὸ τίς ἰδιαίτερες συνθήκες καὶ τὴν κατάστασι τῆς λατρείας κάθε ἐπιμέρους τοπικῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλα προβλήματα ἔχουν οἱ ἀστικές καὶ ἄλλα οἱ ἀγροτικές, ποιμενικές καὶ οἱ βιομηχανικές περιοχές. Ἄλλα οἱ μοναχικές ἀδελφότητες, καὶ ἄλλα οἱ κοσμικές ἐνορίες. Ἄλλα οἱ συμπαγεῖς ὀρθόδοξοι πληθυσμοὶ καὶ ἄλλα οἱ κοινότητες τῆς διασπορᾶς καὶ ἄλλα οἱ ἐκκλησίες πού παροικοῦν σέ τόπους ὅπου συντριπτικά ὑπερέχουν ἄλλα θρησκευματα. Ἄλλα λειτουργικά προβλήματα ἔχουν οἱ βόρειοι λαοί, ἄλλα οἱ λαοὶ τῆς Μεσογείου, τῆς Ἀφρικῆς, τῶν Ἰνδιῶν, τῆς ἐγγύς Ἀνατολῆς, τῆς Ἀμερικῆς, τῆς Κορέας" 25 . Μὲ τὴν ἐννοια αὐτὴ κανοναρχεῖται καὶ γιὰ τὴν Ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία μιὰ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ δεοντολογία, ἡ ὁποία θά πρέπει νά ἀποβλέπει μὲ ἐπιμονή καὶ συνέπεια σέ σταθεροὺς στόχους, καθορισμένους μὲ σύνεση καὶ μελετημένους μετ' ἐπιστήμης 26 . Ὡς τέτοιοι δὲ στόχοι θά μπορούσαν κατὰ προτεραιότητα νά εἶναι οἱ ἐξῆς :

α) Σέ θεολογικὸ -ἀκαδημαϊκὸ ἐπίπεδο:

1) Θεολογικὴ θεμελίωσι καὶ ὀριοθέτησι τοῦ ἔργου τῆς ἀνανέωσης τῆς λατρείας καὶ τῆς προσαρμογῆς της στίς ἀνάγκες τοῦ σύγχρονου κόσμου. 2) Καταγραφή καὶ ἀξιοποίησι τοῦ ἔργου πού ἔχει ἤδη γίνει ἀπὸ Ἕλληνας καὶ ξένους ἐρευνητές στό χῶρο τῶν λειτουργικῶν σπουδῶν. 3) Συνεργασία καὶ συντονισμὸς τῶν Ὁρθοδόξων Θεολογικῶν Σχολῶν καὶ τῶν ἄλλων συναφῶν ἐρευνητικῶν κέντρων στήν περαιτέρω μελέτη τῶν σημερινῶν λειτουργικῶν προβλημάτων τῆς Ὁρθόδοξου Λατρείας ἐν ὄψει μάλιστα καὶ τῆς μελλούσης νά συνέλθει Μεγάλῃς Συνόδου τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας 27 . 4) Περαιτέρω καλλιέργεια τῶν λειτουργικῶν σπουδῶν μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς διδασκαλίας τῆς λειτουργικῆς θεολογίας στίς Θεολογικές καὶ Ἐκκλησιαστικές Σχολές, τὴν ἔκδοσι ἑνός εἰδικοῦ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ γιὰ τὴν προώθησι τῆς λειτουργικῆς ἔρευνας, τὴν διοργάνωσι ἐπιστημονικῶν λειτουργικῶν συνεδρίων 28 κ.λπ.

β) Σέ θεσμικὸ - διοικητικὸ ἐπίπεδο:

1) Προγραμματισμένη ἔκδοσι συνοδικῶν ἐγκυκλίων γιὰ τὴν ἐμπέδωσι τῆς λειτουργικῆς εὐταξίας καὶ τῆς ἐνότητας στήν λειτουργικὴ πράξι στό χῶρο τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας 29 . 2) Ἐπιμελημένη ἔκδοσι τῶν ἐπισήμων λειτουργικῶν βιβλίων 30 . 3) Ἐκδοσι Λειτουργικῶν Ἀνθολογιῶν μὲ βάση ἐπεξεργασμένα κριτήρια (Πρωτότυπο κείμενο-νεοελληνικὴ μετάφρασι, εἰσαγωγές, σχόλια, πρόβλεψη γιὰ τὴ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ κ.λπ.) γιὰ λαϊκὴ χρῆσι. 4) Ἐμφασι στή λειτουργικὴ μόρφωσι τῶν ὑποψηφίων ἱερέων (ἀναλυτικὰ προγράμματα ἐκκλησιαστικῶν σχολῶν, διδακτικὰ ἐγχειρίδια κ.λπ.) καὶ τὴ συνεχῆ λειτουργικὴ ἐπιμόρφωσι τῶν ἱερέων (διοργάνωσι ἐπιμορφωτικῶν σεμιναρίων, λειτουργία προτύπων ἀπὸ ἀποψη λειτουργικὴ ἐνοριῶν, ὑποδειγματικὴ τέλεσι ἀκολουθιῶν κ.λπ. 5) Σέ συνεργασία μὲ τίς Θεολογικές Σχολές ἴδρυσι ἑνός Λειτουργικοῦ Ἰνστιτούτου κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Ἰδρύματος Βυζαντινῆς Μουσικολογίας.

γ) Σέ κατηχητικὸ - ποιμαντικὸ ἐπίπεδο.

1) Ἀξιοποίησι τῆς κατηχητικῆς διαδικασίας σέ ὅλες τίς βαθμίδες γιὰ τὴν μύησι τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων στή λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας(καλλιέργεια τῆς Παιδικῆς Λατρείας 31, ὑπομνηματισμένες ἐκδόσεις ἱερῶν ἀκολουθιῶν κ.λπ.. 2) Συστηματικὴ καλλιέργεια τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ λαοῦ μὲ τὴν προώθησι τοῦ λειτουργικοῦ κηρύγματος (προφορικοῦ, γραπτοῦ, ἠλεκτρονικοῦ) 32 . 3) Κατηχητικὴ ἀξιοποίησι τῶν εὐκαιριῶν πού προσφέρει ἡ τέλεσι τῶν ἱερῶν μυστηρίων καὶ τῶν ἄλλων ἀγιαστικῶν τελετῶν 4) Καλλιέργεια τῆς Ποιμαντικῆς τῶν Μυστηρίων μὲ τὴν διοργάνωσι προτύπων ἐνοριακῶν λειτουργικῶν ἀκολουθιῶν (ὁμαδικῶν βαπτίσεων εἰδικὰ ἐνηλίκων - γάμων μὲ Θεία Λειτουργία κ.λπ. 5) Καλλιέργεια τῆς συμπαλμωδίας καὶ γενικά τῆς ἐνεργοῦ καὶ συνειδητῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή Θεία Λατεία 33 .

Ἀπὸ τίς ἀνωτέρω προτάσεις, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς αὐτές πού ἀπὸ τὴ φύσι τους ἀπαιτοῦν θεσμικές παρεμβάσεις ἢ τὴν τελικὴ ἀναγωγή τους στήν μέλλουσα νά συνέλθει Μεγάλῃ Σύνοδο τῶν Ὁρθοδόξων, οἱ ὑπόλοιπες εἶναι κυρίως φύσεως ποιμαντικῆς 34 καὶ μπορούν νά ἀντιμετωπισθοῦν σέ τοπικὴ βάση μὲ τὴ

λειτουργική άγωγή τοῦ κλήρου καί τοῦ λαοῦ. Διότι αὐτό στό ὁποῖο κυρίως πάσχει σήμερα ἡ λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας μας εἶναι ὁ τυπικισμός καί ἡ ἐθιμική τέλεση τῶν λειτουργικῶν ἀκολουθιῶν, πού δέν ἀφήνουν νά φανεῖ τό ἐσώτερο σωτηριολογικό νόημα τῶν ἱερῶς τελουμένων. Ἄν δέ τά συμπτώματα αὐτῆς τῆς λειτουργικῆς ὑπανάπτυξης παρατηροῦνται κυρίως στό χῶρο τῆς σύγχρονης ἐνορίας, γι' αὐτό δέν εὐθύνεται οὔτε ἡ παραδεδομένη λατρεία, οὔτε κάποια ἐγγενῆς ἀδυναμία τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου στήν κατανόηση τῶν τῆς λατρείας 35. Ἡ αἰτία θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ κυρίως στό γεγονός ὅτι διακόπηκε σέ μεγάλο βαθμό ἡ μυσταγωγική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, αὐτή ἡ διδακτική-κατηχητική διαδικασία τῆς λειτουργικῆς μόρφωσης καί ἀγωγῆς τῶν πιστῶν, πού γεφυρώνει τό χάσμα μεταξύ παραδεδομένης λατρείας καί ἐξέλιξης τῆς ζωῆς, καί σέ τελική ἀνάλυση ἀποτελεῖ μιά διαχρονική παιδεία τῶν πιστῶν στό μυστήριο τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας. Αὐτό μέ σύγχρονους ὄρους σημαίνει ὄχι ἐκκοσμίκευση τῆς λατρείας, ἀλλ' ἐν Χριστῷ ἀναγέννηση τῆς ζωῆς τοῦ καθενός ἀνθρώπου καί ἐνορχήστρωσή της στό μυστήριο τῆς παγκόσμιας δοξολογίας τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ. Γι' αὐτό καί ἡ ἐπιλογή τῶν λύσεων πού θά προκριθοῦν γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων αὐτῶν δέν θά πρέπει νά ἀφεθεῖ στά χέρια μόνο κάποιων ἐδικῶν 36 . Ἀλλά τόν τελικό λόγο θά πρέπει νά ἔχει πάντοτε ἡ ποιμαίνουσα Ἐκκλησία, ἡ ὁποία καί μόνη, ὡς ἐκφραστής τῆς κοινῆς συνειδήσεως τοῦ χριστεπωνύμου πληρώματος, μπορεῖ νά προσδιορίσει μέ ἀκρίβεια τόν δείκτη διαθλάσεως 37 τῶν προβλημάτων αὐτῶν μέσα στήν ὁλότητα τοῦ σύγχρονου ἐκκλησιαστικοῦ μας βίου. Ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας δέν ἀναπτύσσεται σέ κάποιο ἀεροστεγῆ χῶρο, ἀπομονωμένο ἀπό τίς ἄλλες πλευρές τῆς ζωῆς. Κοντά στήν ἀπειλή τῶν αἰρέσεων, τῶν ἀνατολικῶν μυστηριακῶν θρησκειῶν, τῶν καταστροφικῶν λατρειῶν καί τοῦ νεοπαγανισμοῦ, προστίθενται σήμερα καί ἄλλοι ἀρνητικοί παράγοντες ὅπως ἡ ἐκκοσμίκευση, ὁ ἐκχυδαϊσμός τῆς γλώσσας, τά κατευθυνόμενα μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, ἡ παγκοσμιοποίηση καί γενικά ἡ ἀποϊεροποίηση τῆς ζωῆς πού διαμορφώνουν καθημερινά τόν κόσμο μέσα στόν ὁποῖο ζοῦμε. Ἡ Θεία Λατρεία εἶναι τό πῶ δοκιμασμένο καί ἀποτελεσματικό ἱεραποστολικό ὄπλο πού ἔχει στή διάθεσή της σήμερα ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μας. Ἄς προσέξουμε μήπως, στήν προσπάθειά μας νά τό ἐκσυγχρονίσουμε, τό ἀποδυναμώσουμε.

Υποσημειώσεις

1. Βλ. ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΟΣΤ(1999)12, σελ. 270-272. ΦΕΚ 236, τ. 1,8-11-1999. Κατά τόν κανονισμό τῆς Ἐπιτροπῆς (Κανονισμός 139/1999, ἄρθρο 2) "Σκοπός τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως εἶναι ἡ ἐπί τῆ βάσει τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως καί τῶν συγχρόνων πνευματικῶν ἀναγκῶν τῆς Ἐκκλησίας μελέτη καί προώθησις τῶν κατά περίπτωσιν ληπτέων μέτρων, ἅτινα θά συντελέσουν εἰς τήν ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ (Ἰωάν. 4,24) τέλεσιν τῆς Θείας Λατρείας καί εἰς τήν συνειδητήν εἰς αὐτήν συμμετοχήν τῶν πιστῶν σήμερα".
2. Γιά τή λειτουργική κίνηση τῆς Δύσεως βλ. γενικά: ROUSSEAU O., Histoire du mouvement liturgique, Paris 1945. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ Π., Ἡ ρωμαϊκή λειτουργική κίνησις καί ἡ πρᾶξις τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ συμμετοχή τοῦ λαοῦ ἐν τῇ λατρείᾳ καί ἡ ἐκφώνησις τῶν εὐχῶν τῆς λειτουργίας. Ἀθήναι 1949. ΦΡΑΓΚΟΣ Κ., Σχέδιον Ὁρθόδοξου λειτουργικῆς κινήσεως καί λειτουργικῆς ἀγωγῆς τῶν παιδῶν συνταχθέν κατόπιν περιγραφῆς καί κριτικῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἐν τῇ γαλλοφώνῳ περιοχῇ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας παρατηρηθέντων ἀντιστοιχῶν φαινομένων... Ἐναίσιμος ἐπί διδασκαρία διατριβή, ὑποβληθεῖσα εἰς τήν Θεολογικήν Σχολήν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἐν Ἀθήναις 1961. ΣΜΕΜΑΝ ΑΛ., Ἡ λειτουργική ἀναγέννησις καί ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Ἐκδόσεις Σηματαῶρος, Λάρνακα 1989. ΣΗΜΑΝΔΗΡΑΚΙΣ Ε., (Πρωτοπρεσβύτερος), Ἡ παρά τοῖς Ρωμαιοκαθολικοῖς τελεσιουργία τῶν μυστηρίων τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ Χρίσματος καί τῆς Θείας Εὐχαριστίας μετά τήν Β' Σύνοδον τοῦ Βατικανοῦ ἐξ ἐπόψεως Ὁρθόδοξου. Διατριβή ἐπί διδασκαρία. Ἐν Ἀθήναις 1979. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., Ἡ λειτουργική κίνησις τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καί τῶν Προτεσταντῶν. Θεολογία ΝΣΤ (1985)Α, σελ. 161-173.
3. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, Ἡ λειτουργική ἀνανέωσις στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Δυνατότητες καί ἐμπόδια. ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ 21(1989), σελ. 326.
4. BEAUDUIN L, L' Occident a l' école de l' Orient. IRENIKON 1.
5. ΣΗΜΑΝΔΗΡΑΚΙΣ , μν. ἔργ., σελ. 43 .
6. Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη. Εἰσαγωγή στή λειτουργική θεολογία.(Ἀπόδοση ἀπό τά Ἀγγλικά π. Δημήτριος Τζέρπος). Ἐκδόσεις " Ἀκρίτας", Ἀθήναι 1991, σελ.17. Πρβλ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, Ἡ λειτουργική

7. TIMIADIS EMILIANOS, For a renewed and renewing liturgy. Topics for liturgical renewal. ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ 21(1989), σελ.312.

8. BRANIȘTE E., Le cult orthodoxe devant le monde contemporain. Opinions d' un théologien orthodoxe roumain, Societas Liturgica. Documents for liturgical Research and Renewal 18,1970, σελ. 3.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., Σύγχρονα λειτουργικά προβλήματα, ΕΚΚΛΗΣΙΑ 1992, σελ. 609 : Ἡ λειτουργική παράδοση εἶναι ἀπαύγασμα τῆς ὅλης ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, καρπός τῆς ἐν ἀγίῳ Πνεύματι λατρευτικῆς ἐμπειρίας τῆς, καὶ αὐτὴ "συνέχει πάντα" κατὰ τὴν διεξαγωγή τῆς κατὰ μίμηση τῆς οὐρανοῦ τάξεως καὶ πολιτείας. "Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ μιμουμένη τὸν οὐρανόν, τάξιν δεῖ εἶναι θεῖαν καὶ πολιτεύεσθαι, κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης (Τάξις. Διάλογος, κεφ. 365). Διαφορετικὴ τοποθέτηση τοῦ λειτουργικοῦ προβληματισμοῦ ὁδηγεῖ στὴ διάλυση τῆς λατρείας κατὰ τὸ πάθημα τῶν προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν".

9. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωση, σελ. 329: Ἡ θεληματικὴ ἄγνοια τῶν προβλημάτων αὐτῶν καὶ ἡ ὀχύρωση σὲ μιὰ ἀπομονωτικὴ στατικὴ τακτικὴ ἐν ὀνόματι τῆς δῆθεν παραδόσεως μπορεῖ νὰ ἔχει ἄμεσες συνέπειες στὴν συγκράτηση τοῦ ὀρθοδόξου ποιμνίου σὲ περιοχὲς μάλιστα συμβιώσεως μὲ θρησκείες, ἐκκλησίες ἢ ὁμολογίες πού φανερά ἢ μὲ λανθάνοντα τρόπο ἀσκοῦν προσηλυτισμὸ εἰς βάρος τῶν ὀρθοδόξων. Δεύτερο· ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα, σήμερα εἶναι ἀναντίρρητο γεγονός ὅτι στὴ Δύση τέθηκαν καὶ κατὰ τὸν α' ἢ β' τρόπο, καλῶς ἢ ἐσφαλμένα, ἀντιμετωπίστηκαν, μελετήθηκαν ἢ καὶ δόθηκαν λύσεις σὲ πολλὰ λειτουργικὰ προβλήματα. Ἡ μελέτη καὶ ἡ πείρα πού ἀποκτήθηκε ἤδη στὸν τομέα αὐτὸ δὲν εἶναι φρόνιμο νὰ ἀγνοηθοῦν. Τρίτο· ἡ κατ' ἀντιπαράθεση καλλόπιστη τοποθέτηση ὀρισμένων θεμάτων συντελεῖ στὴν καλλίτερη κατανόηση καὶ συνειδητοποίηση τῶν προβλημάτων, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη ἀναλύσεων καὶ διεξοδικῶν περιγραφῶν.

10. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., Τὸ σταθερὸ καὶ τὸ μεταβλητὸ στὴν Ὁρθόδοξη λατρεία. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ "Θεολογία" Ο (1999) Α, σελ. 54 : Τὰ προβαλλόμενα ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν αἰτήματα περὶ ἀναθεωρήσεως καὶ ἀνανεώσεως μερικῶν λειτουργικῶν κειμένων καὶ πτυχῶν τῆς λατρείας- ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι προϊόν ὑποκειμενικῆς αὐθαιρεσίας καὶ ἀθεμελιώτου προοδευτικῆς διαθέσεως, ἀλλὰ διατυπώνονται μὲ γνήσια ἐκκλησιολογικὰ κριτήρια καὶ ἀποβλέπουν στὴν οἰκοδομὴ τῆς Ἐκκλησίας ὡς μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ-βρίσκουν ἀναμφιβόλως ἐρείσματα στὴν μακραίωνα παράδοσιν τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἢ ὅποια πάντοτε, παραπλεύρως πρὸς τὸ σταθερὸν ἐπιτρέπει τὸ μεταβλητόν.

11. ΜΠΑΛΑΓΙΩΡΓΟΣ Δ, Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ Τυπικοῦ. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία (πολυγραφημένο κείμενο), Ἀθήνα 1998, σελ. 83 ἐξ.

12. Κλασσικὸ παράδειγμα ἢ προσαρμογὴ τοῦ χρόνου τέλεσης τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν πρὸς τὸ ὥραριο ἐργασίας τῶν ἀγροτικῶν κοινωνιῶν. Βλ. σχετικὰ ΚΑΛΥΒΟΠΟΥΛΟΣ Α., Χρόνος τέλεσεως τῆς Θείας λειτουργίας. Ἀνάλεκτα Βλατάδων (37), Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν. Θεσσαλονίκη 1982, σελ 184-186.

13. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., Λειτουργικὴ Α, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 73-74. Γιά τὸ θέμα τῆς διόρθωσης τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας βλ. ἰδιαίτερα: MEYENDORF P. Russia, Ritual and Reform. The liturgical Reforms of Nikon in the 17th century. St Vladimirs Seminary Press, CrestWood, NY 10707-1699,1991.

14. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωση, σελ. 328.

15. Γιά τὸν Ἅγιο Συμεῶν Θεσσαλονίκης καὶ τὸ λειτουργικὸ του ἔργο βλ. ἰδιαίτερα ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεῶν τοῦ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1965. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ (ΠΙΕΒΤΙΤΣ), Ὁ ἅγιος Συμεῶν Θεσσαλονίκης ὡς ἐρμηνευτὴς ἱερῶν ἀκολουθιῶν. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 66 (1983), σελ. 215-241. ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Πρακτικὰ Λειτουργικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Συμεῶνος Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ θαυματουργοῦ (15-9 -81), Θεσσαλονίκη 1983.

16. ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ (Ἀρχιμανδρίτης), Ἡ φιλοκαλικὴ ἀναγέννηση τὸν 18ο καὶ 19ο αἰ. καὶ οἱ πνευματικοὶ καρποὶ τῆς, Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, Ἀθήναι 1984, σελ. 20 ἐξ. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΣ

(Διάκονος), Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωση κατὰ τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον τὸν Πάριον. (Διπλωματικὴ ἐργασία εἰδίκευσης-πολυγραφημένο κείμενο), Ἀθήνα 2000,σελ. 117-118.

17. Γιά τὸ λειτουργικὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου βλ. ἰδιαίτερα ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗΣ Κ.(Πρωτοπρεσβύτερος), Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης καὶ τὸ λειτουργικὸ του ἔργο. Ἀκρίτας, Ἀθήναι 1998.

18. Πρὸς τοῦτο συνέστησε τὸ 1932 εἰδικὴ ἐπιτροπὴ ἢ ὁποῖα μεταξὺ τῶν φροντίδων τῆς περιέλαβε « ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἀπαλλαγὴν τυχόν μελετωμένης νεωτέρας ἐκδόσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἀπὸ τῶν παρεισφρησάντων ἐν προηγουμέναις ἐκδόσεσιν τυπογραφικῶν σφαλμάτων ἢ ἄλλων τινῶν κηρῶν ἀλλοιουσῶν τὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου, ὥστε ν' ἀποδειχθῇ αὕτη ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ἐπιμελεστέρα πάσης ἄλλης προγενεστέρας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἐπιμελῆ ἔρευναν τῶν χειρογράφων κωδίκων πρὸς κριτικὴν ἐκδοσιν...” Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ Π., Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ὁ ΣΩΤΗΡ, Ἀθήναι 1982.,σελ. γ-δ. Μὲ τὴν διόρθωσιν τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ἀσχολήθηκε παλαιότερα ὁ Κουτλουμουσιανὸς μοναχὸς Βαρθολομαῖος ὁ Ἰμβριος, γιά τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου βλ. ἰδιαίτερα ΜΗΝΑΙΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ, Ἐκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι 1959, σελ. ιγ-κ. .

19. Πρὸς τοῦτο συστήθηκαν δύο ἀλλεπάλληλες πατριαρχικὲς ἐπιτροπές οἱ ὁποῖες ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν "εὐληπτοτέραν διατύπωσιν τῆς ὕλης, τὴν ἀναπλήρωσιν τῶν ἐλλειπόντων, τὴν τήρησιν τῆς συμμετρίας εἰς πάσας τὰς ἐορτάς, ὥστε νὰ μὴ μένωσι χάσματα, τὰ ὁποῖα νὰ παρέχουσιν δισταγμούς εἰς τοὺς ἱεροψάλτας, καὶ ἐν τέλει μετὰ μεγαλυτέρας εὐκολίας διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τῆς τυπικῆς τάξεως κατὰ τὰς διαφόρους περιπτώσεις. Βλ. ΤΥΠΙΚΟΝ ΤΗΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ...ὑπὸ τοῦ πρωτοψάλτου Γεωργίου Βιολάκη, Ἐκδόσεις Σαλίβερος, Ἀθήναι, σελ. στ.

20. Ἀνάλογη μέριμνα ἐπέδειξε ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ γιά τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς μουσικοὺς χορούς, πρὸς διόρθωσιν τῶν ὁποίων εἰδικὴ Μουσικὴ Ἐπιτροπὴ ὥρισε ὅτι ἀπαιτοῦνται τὰ ἑξῆς: 1)Ἐκλογή ἱεροψαλτῶν συμφωνούντων πρὸς ἀλλήλους κατὰ τε τὴν ποιότητα τῆς φωνῆς καὶ τὴν τέχνην· 2)ἐκλογή ἰσοκρατῶν καὶ κανοναρχῶν, τουλάχιστον τριῶν ἑκατέρωθεν, γυμναζομένων δις ἢ τρίς καθ' ἑβδομάδα· 3) ὀρισμὸς τῶν ψαλτέων μαθημάτων καὶ γύμνασις ἐπ' αὐτῶν· 4) σύστασις τοῦ σεμνοῦ καὶ ἱεροπρεποῦς εἰς πάντα τὰ μέλη τοῦ χοροῦ, ἀποφυγὴ δὲ τοῦ ἐπιτετηδευμένου καὶ ἐκλελυμένου· 5) σύστασις εἰς πάντας προφορᾶς ἀκριβοῦς, ὥστε τὸ ἀκροατήριον ὄχι μόνον νὰ ἀκούῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ κατανοῇ τὰ ψαλλόμενα οὕτως ὥστε νὰ παράγονται ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἐκκλησιαζομένων τὰ ἀνάλογα αἰσθήματα· 6)καθορισμὸς ἐκ τῶν προτέρων τῆς οἰκείας ἐκάστῳ ἐκκλησιαστικῷ ἄσματι χρονικῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦ ρυθμοῦ καὶ ἀναγραφῆ αὐτοῦ κατὰ τομὴν ἐν τῇ διαρκείᾳ τῶν μελῶν· καὶ 7) προσθήκη ἰδιαίτερας γραμμῆς ἀναγραφῆς ἐν τῇ διαρκείᾳ τοῦ ψαλλομένου ἄσματος τὸ μέρος τῶν ἰσοκρατῶν Βλ. ΤΥΠΙΚΟΝ, σελ. ιβ.

21. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε., Τὸ ὀρθόδοξον λειτουργικὸν ἢ μυσταγωγικὸν κήρυγμα, Ἐν Ἀθήναις 1960. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἡ λειτουργικὴ μὀρφωσις καὶ ἀγωγή. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς ἀγωγῆς. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Δελτίου" Ἐκκλησία",Ἐν Ἀθήναις 1958.

22. Βλ. σημ. 18.

23. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ Π., Μικρὸν Εὐχολόγιον,τόμ. Α, Ἀθήναι 1950, τόμ. Β, Ἀθήναι 1955.

24. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, Σύγχρονα λειτουργικὰ προβλήματα, σελ. 609.

25. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωση, σελ. 334. Πρβλ. MEYENDORF P., The Liturgical Path of Orthodoxy in America. St. Vladimir's Theological Quarterly 40(1996),σελ.43-64.

26. Γιά τὸν προσδιορισμὸν τῶν στόχων αὐτῶν βλ. ἰδιαίτερα : ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., Παράδοσις καὶ ἀνανέωσις στὴν λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.ΕΦΗΜΕΡΙΟΣ ΜΘ(2000)11,σελ. 8-11. ΜΘ(2000)12,σελ.3-7. ΤΙΜΙΑΔΗΣ ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ (Μητροπολίτης Σηλυβρίας), Ὁ ἱερός Φώτιος ὑπέρμαχος τῆς λειτουργικῆς ἐλευθερίας. ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ 23(1991), σελ. 61-128. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., Σύγχρονα λειτουργικὰ προβλήματα " Ἐκκλησία" 1992, σελ. 607-610,657-660. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωση.ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Μοναχικὸ καὶ κοσμικὸ Τυπικὸ. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ τόμου ΠΡΑΚΤΙΚΑ Πανελληνίου Μοναστικοῦ Συνεδρίου (Ἅγια Μετέωρα 18-20 Ἀπριλίου 1990), Ἅγια Μετέωρα 1990. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Περὶ μίαν μεταρρύθμισιν τῆς Θείας Λειτουργίας, Θεσσαλονίκη 1961. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ Π., Ὀρθοδοξία καὶ λειτουργικὴ ἀναγέννησις. στό Lex orandi, Μελέτες λειτουργικῆς Θεολογίας. Ἐκκλησία- κοινωνία - οἰκουμένη 9, Παρατηρητῆς, Θεσσαλονίκη 1994, σελ 11-28. POTT THOMAS, La réforme liturgique

byzantine. Étude du phénomène de l' évolution non - spontanée de la liturgie byzantine. CLV- Editioni liturgiche- Roma 2000. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΨΑΡΙΑΝΟΣ(Μητροπολίτης Σερβίων και Κοζάνης) , Περί της λειτουργικής ανανεώσεως εν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος, Ἐν Ἀθήναις 1972. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Μετά αἰδοῦς καὶ εὐλαβείᾳ. Ἀναφορά εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου 1914-1986, τ. Β, 1989, σελ. 147-164. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ (Μητροπολίτης), Ἡ λειτουργικὴ κίνησις καὶ ἀπόψεις περὶ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς λατρείας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, ΕΕΘΣΘ 19(1972, Εἰδικόν τεύχος), 389-401.

27. Κατὰ τὸν καθηγητὴ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, (Σύγχρονα λειτουργικὰ προβλήματα, σελ. 658) τὰ σπουδαιότερα ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτὰ , πού πρέπει νὰ παραπεμποῦν στὴ Μ. Σύνοδο εἶναι τὰ ἑξῆς : α) Τὸ πρόβλημα τοῦ ἀπὸ κοινοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα ἀπὸ ὀρθοδόξους καὶ μὴ ὀρθοδόξους χριστιανούς, β) Τὸ πρόβλημα τῶν νηστειῶν καὶ γ) Τὸ πρόβλημα τῆς ἀνακατανομῆς τῶν περικοπῶν τῶν Κυριακῶν τοῦ ἔτους.

28. Ἐνδεικτικὰ τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας γιὰ τὴ μελέτη τῶν λειτουργικῶν προβλημάτων ἀναφέρουμε τὰ δύο πρόσφατα Λειτουργικὰ Συμπόσια Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων πού συγκλήθηκαν μὲ πρωτοβουλία τῆς Ἱερᾶς Συνόδου: Τὸ πρῶτο στὴν Ἱερά Μονὴ Πεντέλης Ἀττικῆς (8-10/10/1999) μὲ θέμα: Ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος. Τὸ μυστήριον τοῦ Ἁγίου Βαπτίσματος χθὲς καὶ σήμερα· καὶ τὸ δεύτερον στὸ Βόλο (22-25/10/2000) μὲ θέμα Τὸ αἶτημα τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως στὸν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν σήμερα. Προγραμματίζεται ἡ σύγκλησις τοῦ τρίτου Λειτουργικοῦ Συμποσίου στὴν Ἱερά Μητρόπολη Νεαπόλεως καὶ Σταυρουπόλεως(14-17 Ὀκτωβρίου 2001) μὲ θέμα : Τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

29. Βλ. ἰδιαίτερα: ΒΑΛΛΗΝΔΡΑ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ(Μητροπολίτου Ζιχνῶν καὶ Νευροκοπίου, νῦν Πατρῶν), Ζητήματα ἐκκλησιαστικῆς δεοντολογίας, Ἀθῆναι 1968, σελ.9-55. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ (Μητροπολίτου Θήρας, Ἄμοργου καὶ Νήσων), Θέματα λειτουργικῆς εὐταξίας, ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΟΓ(1996), σελ. 690-693, 736-738, 772-774).

30. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀνέλαβε καὶ ἐπιτελεῖ μὲ ἐπιτυχία ἡ Ἀποστολικὴ Διακονία. Πρόσφατα ἡ Ἱερά Σύνοδος συνέστησε Εἰδικὴ Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ στὴν ὁποία ἀνέθεσε τὴν ἐπιμέλεια νέας ἐκδόσεως τοῦ Ἱερατικοῦ. Διότι παρὰ τίς ἐπανελημμένες μέχρι σήμερα προσπάθειες δὲν κατέστη ἀκόμη δυνατὴ μιὰ στερεότυπη ἐκδοσις τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ λειτουργικοῦ βιβλίου. Συνεστήθη ἐπίσης εἰδικὴ Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ στὴν ὁποία ἀνατέθηκε ἡ προετοιμασία τῆς ἐκδόσεως τοῦ Τυπικοῦ, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει συμπεριληφθεῖ μέχρι τώρα στίς λειτουργικὰ ἐκδόσεις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας. Τὴν προετοιμασία μιᾶς νέας ὑπομνηματισμένης ἐκδόσεως τοῦ Τυπικοῦ κατέστησε ἀναγκαία ὄχι μόνον ὁ ἀπεθισμὸς στὴ χρῆσιν τοῦ ὁποῖου προκαλεῖ ἡ αὐτοτελής ἐκδοσις τῆς κατ' ἔτος Τυπικῆς Τάξεως (Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος), ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάγκη κωδικοποίησης τῶν ἰδιαιτεροτήτων οἱ ὁποῖες προέκυψαν ἀπὸ τὴν μέχρι τώρα ἐφαρμογὴ τοῦ στοῦ χῶρου τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας.

31. Βλ. σχετικὰ ΦΡΑΓΚΟΣ Κ., Σχέδιον Ὀρθοδόξου λειτουργικῆς κινήσεως καὶ λειτουργικῆς ἀγωγῆς τῶν παιδῶν., Ἡ παιδικὴ λατρεία ὡς θεσμὸς λατρευτικῆς ἀγωγῆς καὶ χριστιανικῆς μορφώσεως τῶν παιδῶν. Συμβολὴ εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς χριστιανικῆς ἀγωγῆς. Ἐν Ἰωαννίνοις 1963. ΚΟΥΓΚΟΥΛΗΣ ΙΩ., Ἡ εὐχαριστιακὴ ἀγωγή εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τῶν 6-13 ἐτῶν. Ὀρθόδοξος Θεώρησις καὶ συμβολὴ εἰς τὴν μυστηριακὴν ἀγωγήν. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικῇ. Θεσσαλονίκη 1980. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ὁ ἐκκλησιαστικὸς τῶν μαθητῶν. Συμβολὴ στὴ λατρευτικὴ ἀγωγή. Ἐκδοτικὸς Οἶκος Ἀδελφῶν Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992.

32. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Τὸ λειτουργικὸν κήρυγμα.

33. ΤΙΜΙΑΔΗΣ ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ (Μητροπολίτης Σηλυβρίας), ΑΣΑΤΕ ΤΩ ΚΥΡΙΩ. Σκέψεις γιὰ τὴν ἀναζωπύρησι τῆς Θείας Λατρείας. Ἐκδοσις Ἱερᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως. Πρέβεζα 1990. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἡ ἀληθινὴ λατρεία. Ἐκδοσις Ἱερᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως. Πρέβεζα 1991. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Διὰ μίαν λειτουργικὴν ζωὴν. Ἀνάπτυκον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ "Ἐκκλησία" 1982.

34. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, Σύγχρονα λειτουργικὰ προβλήματα, σελ. 609: Τὰ λειτουργικὰ προβλήματα τῆς Ἐκκλησίας "εἶναι κατὰ βάσιν ποιμαντικὰ καὶ οἱ λύσεις τους ὀφείλουν νὰ εἶναι ποιμαντικὲς, δηλαδὴ, ὄχι ρομαντικὲς καὶ θεωρητικὲς, ἀλλὰ πρακτικὲς καὶ ἐφαρμόσιμες: προβλήματα ζωῆς πού λύνονται μέσα στὴ ζωὴ καὶ γιὰ χάριν τῆς ἀληθινῆς λειτουργικῆς ζωῆς τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ".

35. Ἀξιοσημεῖωτο ἐδῶ τὸ ἐρώτημα πού ἔθεσε ὁ GUARDINI R, ἓνας ἀπὸ τοὺς βάρδους τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως στοῦ χῶρου τῆς δυτικῆς χριστιανοσύνης: Εἶναι ἄραγε ἡ τελετουργικὴ πράξις καὶ ὅ,τι μαζί μ' αὐτὴ ὀνομάζεται γενικὰ λατρεία τόσο στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν ἱστορία-ἀρχαία, μεσαιωνικὴ ἢ νεώτερη - ὥστε

νά πρέπει κανείς από έντιμότητα νά τήν ἐγκαταλείψει ἐντελῶς; Μπορεῖ κανείς νά μή διερωτηθεῖ ἄν ὁ ἄνθρωπος τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς, τῆς τεχνολογίας καί τῶν διαμέσου αὐτῶν προσδιοριζομένων κοινωνικῶν δομῶν δέν κατέστη πλέον ἀπλά ἀνίκανος γιά τή λειτουργική πράξη; Καί δέν θά ἔπρεπε κανείς, ἀντί νά ὀμιλεῖ γιά ἀνανέωση, νά σκέπτεται καλλίτερα μέ ποιόν ἄλλο τρόπο θά μπορούσαν νά τελοῦνται τά ἅγια μυστήρια, ὥστε νά μπορεῖ νά συμμετάσχει σ' αὐτά μ' ὅλη τή σοφία του καί ὁ σύγχροος ἄνθρωπος; Ἥξει σκληρά ὁ λόγος αὐτός. Ὅμως δέν εἶναι λίγοι αὐτοί, μάλιστα σέ σχέση μέ τό σύνολο παραπολλοί, οἱ ὁποῖοι σκέπτονται μέ αὐτό τόν τρόπο. Αὐτούς δέν ἐπιτρέπεται κανείς νά τοῦς διαγράψει ἀπλά, ὡς ἄσχετους, ἀλλά νά διερωτηθεῖ - ἐφόσον ἡ λατρεία εἶναι οὐσιώδης-πῶς θά τοῦς πλησιάσει περισσότερο. Liturgisches Jahrbuch 14(1964),106. Πρβλ. BOGLER TH.(Ἐκδότης) Ist der Mensch von heute noch liturgiefähig?(Maria Laach 1966)10 .

36. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, Ἡ λειτουργική ἀνανέωση, σελ. 334: Τά προβλήματα τῆς λατρείας κατά κάποιον τρόπο ἐξατομικεῦνται, συνειδητοποιοῦνται καί κατά τό μέτρο τοῦ δυνατοῦ ἐπιλύονται. Κατά τόν τρόπο αὐτό τό αἶτημα τῆ λειτουργικῆς ἀνανέωσης δέν γίνεται μόνο πρόβλημα σπουδαστηρίων καί συζητήσεων τῶν συνεδρίων ἀπό περιωπῆς, ἀλλά αἶτημα ζωῆς, καθημερινή πάλη μέσα στήν πραγματικότητα τῆς κάθε τοπικῆς Ἐκκλησίας, πού ἔχει καί κατέχει τό πρόβλημα, πού ἀναζητεῖ καί εὐρίσκει πραγματικούς καί ἄμεσους τρόπους λειτουργικῆς ἀνανέωσης. Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἀπό τή σκοπιά αὐτή εἶναι πιό εὐέλικτη καί μποροῦν νά γίνουν... πάρα πολλά γιά τήν ἀναρρίπιση τῆς λειτουργικῆς ζωῆς μέσα στά πλαίσια τῆς ἀγίας κοινῆς παραδόσεως, ἄμεσα καί ἀποτελεσματικά.

37. Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη. Εἰσαγωγή στή λειτουργική θεολογία.(Ἀπόδοση ἀπό τά Ἀγγλικά π. Δημήτριος Τζέρπος). Ἐκδόσεις " Ἀκρίτας", Ἀθήναι 1991, σελ. 112-113 : Ποικίλει ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο γίνεται ἀποδεκτό καί βιώνεται (ψυχολογικά) ἀπό τίς θρησκευτικές κοινότητες διαφόρων περιόδων τό ἀντικειμενικό περιεχόμενο τῆς θρησκείας...ὑπάρχει πάντα ἕνας συντελεστής διάθλασης πού ὀρίζει τήν εὐσέβεια καί τήν θρησκευτική αἴσθηση μιᾶς περιόδου, πράγμα πού ἐπηρεάζει τήν παραιτέρω ἐξέλιξη τῆς θρησκείας καθ'αυτήν στό ἀντικειμενικό της περιεχόμενο...Πρόκειται γιά ἕναν ὀρισμένο χρωματισμό τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης, πού δημιουργεῖται ἀνάμεσα στή Θεία Λατρεία, ὅπως εἶναι πραγματικά, καί τήν ἐσωτερική της ἀποδοχή· εἶναι κάτι σάν πρίσμα, πού διαθλά τήν πραγματικότητα καί ἐξαναγκάζει τόν πιστό νά βιώνει τή λατρεία μέ μιᾶ ὀρισμένη κλείδα...